

Ս. Մուխոմյան

ՀԱՊՏՈՒՅՆ ՌՈՒՍ-ՀԱՅԵՐԵՆ ԲԱՌԱՐԱՆԸ

1940 թվականի ամառը ինձ հաջողվեց Զկալովի (Օրենբուրգի) մարզային արխիվում մի շարք այլ հետաքրքրական նյութերի շարքում գրի առնել հնագույն ռուս-հայերեն մի բառարան: Այս մասին առաջին տեղեկությունն ինձ հաղորդեց քաղաքի Մանկավարժական ինստիտուտի դասախոս ռեժ. Ն. Ա. Մեչերսկին:

Բառարանը մեծածավալ, կաշեկաղմ ու ձեռագիր մի հատոր է: Հնու-թյունից խամրած ու կոտրատվող դեղին թղթերով, վաղուց խունացել է թանաքը, տեղ-տեղ գծվարությամ բն կարդացվում հնօրյա ղրերը, որոնք իրենց երբեմնի խորամիտ գծադրությունն ունենին, ըսկ բառերը՝ մոռացված ուղղագրությունը:

Գրքի կազմի վրա գրված էր ռուսերեն.

Фонд Оренбургской Пограничной Экспедиции

№ 118

Том Челобитных дел 1785 года

Л. 182—Л. 280

Дело о переводе на разные азиатские языки российских слов

Այս հատորի 195 թերթում դետեղված է մի ղրություն, որ ուղարկել է Ռեֆայի փոխարքայության պաշտոնակատար «իսկական տապետ տաշտա-Սամարինը Օրենբուրգի օրեր-կոմենդանտ Զենուլասովին»: Հաջորդ 196 թերթիկում մենք կարդացինք վերջինիս պատասխանը, իսկ 202—205 էջերում տեղ է գտել ռուս-հայերեն բառարանը:

Քանի որ այս նյութը անպայման որոշ շահակասություն ունի, նպատակահարմար է, որ ընթերցողը ամփոփ պատկերացում ունենա առհասարակ: Ահա այս նկատառումով ստորև ցետեկում ենք գրագրության ռուսերեն տեքստերը, նույնությամբ թողնելով ընդգրի բոլոր ձևերը՝ բացի հին ուղղագրությունից, որի վերարտադրությունը ինքնին հասկանալի գծվարություններ ունի և տվյալ դեպքում հրամայական չէ:

Ահավասիկ այդ գրագրությունը, որը հետաքրքրություն է ներկայացնում ոչ միայն մեզ համար, որովհետեւ բացի հայերեն թարգմանությունից այնտեղ հիշված են մի շարք այլ լեզուներ:

Л. 195

Ордер-(получен февраля 23 дня 1785 года)

Ея Императорского Величества от действительного кавалера и правящего должность Уфимского Наместничества *Квашнина-Самарина*.

Господину генерал-майору Оренбургскому обер-коменданту и кавалеру *Зенбулатову*

Ея Императорскому Величеству угодно, чтобы представляемые к Вашему Превосходительству слова переведены на армянский язык и доставлены были с присланным ко мне курьером в самой скорости.

В исполнение чего я Вашему Превосходительству предлагаю, для означенного слов перевода с посланным к сим нарочным отправить сюда находящегося в Оренбурге для торгу кизлярского мещанина армянина *Рахела Давидовича* сына *Халхасова*, или в небытность его друга армянина ж, знающего по российски говорить, а по армянски писать. Так же из находящихся в Оренбурге калмыков прислать знающего по калмыцки и по российски или по татарски, а при том приказать разведать не найдутся ли между иноверцев знающие персидский, арабский, турецкий, куванский, узбекский, бадахшанский, талышский и авганский языки.

И ежели таковые, или читать оные знающие сыщутся: с сим же посланным на короткое время доставить сюда, ибо о переводе вышеписанных слов и на сии языки есть высочайшее соизволение.

Петр Квашнин Самарин

Февраля 18 дня 1785 г. Уфа

Л и с т 196

Высокородному и превосходительному господину действительному камергеру и Уфимского Наместничества правителю *Петру Федоровичу Квашнину-Самарину*

Генерал майора Оренбургского обер-коменданта и кавалера *Зенбулатова*

Р а п о р т

Предложение Вашего Превосходительства, от 18-го числа сего, под № 163-м об отправлении в Уфу для переводу, по силе высочайшего Ея Императорского Величества повеления, посланных пред сим ко мне слов на армянский язык, кизлярского мещанина армянина¹ *Рахела Халхасова* или в небытность его другого армянина ж, знающего по российски говорить, а по армянски писать: так же из Оренбургских калмык сведующаго по российски или по татарски говорить о присилке, а при том о разведании между иноверцев не най-

¹) *Քաղաքի* „армянина“.

дутся ль знающие персидской, арабской, турецкой, куванской, узбекской, бадахшанской, талышской и авганской языки, которое 23-го сего получить я честь имел, во исполнение которого, помянутой армянин *Халхасов* был сыскан, который к съезду до Уфы сколко склоняем ни был, однакож отозвался нетерпимым (г) л. об. по комерции ево временем, ибо де через то может он понести немалой убыток, а напротив того легко согласился те речи на армянской язык перевести здесь, с тем ежели из-за того непременно бытность ево в Уфе будет потребна, обещался сыскать и представить такого ж знающего армянина.

Я невсостоянии будучи его *Халхасова* яко не моего ведомства и службию короне не обязанного человека, силою к отъезду в Уфу понудить, велел означенные речи, с коих оставлена была здесь точная копия, на язык армянской переложить: которые им *Халхасовым* объеце с другими армянами кроме некоторых из дерев названий и переведены, а произношение армянское российскими буквами изображено.

Ասոյս գալիս է գրութեան այն մասը. որ Զներուպատովը նույն նապաղ սնով խոսում է մյուս բառարանների մասին. որոնք ամփոփված են «1785 թվականի Խնդիրքային գործերի» այս հատորում: Աւագըրավ է, որ նույն բառացուցակը թարգմանված է բուխարերեն, թիվերեն և կալմիկերեն:

Բառարանի նպատակը որոշ չլիտենք: Սակայն դժվար չէ կռահել, որ առևտրական հարաբերությունները նախապատրաստել են այս կարգի բառացուցակների թարգմանության անհրաժեշտությունը: Պակաս հավանական չէ, որ նման աշխատանքները որոշ չափով հիմք դառնային այնպիսի մի ձեռնարկության համար, ինչպիսին ակադեմիկոս Պալլասի մեծածավալ *բառարանն է (տես՝ Словарь всех языков и наречий, повелением Высочайшей десницы, собр. под ред. академика Палласа 1787, С.П.Б.)*:

Զկալովի մարդային արխիվում իմ հայտարերած բառարանը *ասու-հայերեն բառարանագրության սակավաթիվ ակունքներից մեկն է, որ ստորև զետեղում ենք իր բոլոր երանգներով հանդերձ*:

РОССИЙСКИЕ СЛОВА

Бог—Ած
оц (отец)—հայր
мать—մայր
днтя—որդէկ
я — ես
да — հա՛
хлад—ցուրտ
нмя—անու՛մ
круг—պոլոր
есть—կայ
дух—հոգի
зверь—ջանա յգոր
кол—մեխ
глагол—խոսք

река—կետ
работа—մշակներ
смерть—մահժ
вода—ջուր
моря—ծով
гора—սարեր
боль—ցավ
лень—խամալ
лета—ամառ
соль—աղ
год—տարի
бык—կզ
свет—աշխարհ
сердце—սիրտ

сила — ուժով
здрав—սաղ եմ
хорошо—լիվալ
дурно—խտէ
лепо—սիրուն
рука—ձեռք
нога—ոտ
око—ուշք
ухо—անկաշ
нос—քնո
рот—բերան
глава—գլոխ
лоб—ջակաղ
зуб—գիւրիք

язык—լեզու

кровь—արուն

велико—մեծ

мало—պետիք

высоко—պանցր

низко—քաշ

солнце—արեգակ

месяц—լուսին

звезда—աստղ

небо—երկինք

луч—պայծար

огонь—գրակ

жар—առնություն

горло—րոգաղ

голос—ձեն

дверь—դուռ

яма—փոս

день—օր

ночь—գիշեր

град—թաղակ

жизнь—լինդանություն

лес—լանկալ

дерево—ծառ

трава—խոտ

соя—քուն

спать—քնել

резать—չարել

взять—առնել

мера—չափ

золото—սակի

серебро—արծաղ

очаг—բախարի

дом—տուն

слух—լսել

зрение—տեսնել

вкус—համով

осиживание—հասկանում էմ

обоняние—հոտառնել

кожа—կաշի

стой—կաննիր¹

собака пес—շուն տնիքավ

Жот—կատու

петел—որոձակ

курица—կով

яйцо—ձու

птица—թռչուն

перо—գիշեր

жена—կին

муж—մարդ

брат—ախպեր

сестра—քույր

любовь—ուր

любить—տիրել

острое—սուր

земля—հող

шар—²

пояс—կտախ

камень—քար

дай—տուր

поди—գնալ

нет—չկալ

пить—խմել

есть—ուտել

время—ժամանակ

явствы—կրակուններ

толст—հաս

кость—վոզկո

петь—հաղկունջել

ветр—քամի

легок—թեղև

корова—կով

баран—վաշխար

свинья—խոզ

гусь—գաղ

утка—որդակ

хлеб—հաց

жито—սեցորեն

мочь—ուժ

рив—փոս

плоды—օտոր բար

рог—կող

дуб—փալուդ

добро—լավ

худо—վատ

корень—տակրինք

пень—փռփռ

кора—ծառի կշիտ

сыро—չի հասց

село—լեռնակ³

красно—կարմիր

вино—գինի

виноград—հաղող

сеять—ցաննել

скрыть—ծածկել

носить—տաննել

возить—վերադնել

воз—պերն

судно—նավ

брак—հարսանիք

поле—դաշտ

лог—կանանջ չիման

пашни—վար ու ցանք

пахать—քուն քշել

соха—քուն

борона—չապարով հողն
համառելալ

мось—ձի

труд—նեղություն

дева—աղջիկ

мальчик—աղջ

голубь—աղափի

сторож—դռնապալն

чудо—առնություն

рост—ծիկունք

родины—ծունուտկան

власть—հրաման

вечер—արայկու

утро—առավոտ

овес—կարի

рож—ցորեն

локоть—տոմար

колени—ծունգն

теперь—ամեն

прежде—տեղի

после—լուսնի

ты—դու

мы—մենք

он—նա

она—կողակից

они—նորալ

вы—դուք

здесь—բայտեղ

там—նուտեղ

вот—հաս

брада—մուրուք

волос—մաղ

крик—տարալանություն

шум—ձեն

волны—դալդալ

песок—ավաղ

глина—ցելի

зелень—կանանջ

яеленое—կանաչագուն

червь—որս

брюхо—փոր

ноздря—քիթի ծակ

брови—ունք

ресницы—թեթևանք

щоки—թուշեր

лицо—երես

палцы—մատներ

ноги—վոտներ

плечо—յուսեր

¹ Ռուս տրանսկրիպցիայում «кангънир».² Դիմացը ոչինչ չի գրված, բայց մյուս տողում՝ բաց թողած տեղի դիմաց՝ «կուրծք».³ «бело» է կարդացել, մինչդեռ գրված է «село».

шея—գիդ
 спина—բամար
 сук—խուր
 листья—տերևներ
 дождь—անձրև
 град—կարկուտ
 молния—կածակ
 снег—ձուռ
 стужа—ցուրտ
 грязь—ցեխ
 молоко—կաղն
 человек—մարդ
 стар—հալեոր
 молод—խոշոր
 скоро—վաղ
 тихо—կամայ
 люди—մարդիք
 как—ինչպես
 где—ինչտեղ
 когда—ինչպիսիք
 что—ինչու
 кем—ում
 чем—ինչով
 рыба—ձուկ
 мясо—միս
 берег—գրաս
 глубина—խորնութիւն
 высота—անցրութիւն
 ширина—լեւնութիւն
 топор—կայիւն
 длина—ձերութիւն
 воздух—էրայնակ
 пыль—թոզանք
 вихрь—բամու մարայիւն
 буря—տալգա
 дальна, дол—զոտ կամ
 ծար
 холм—ասրի գլուխ համար
 սաւո
 межа—նշան
 мыш—մուր
 муха—խան
 гвоздь—մեխ
 брань—բիւր
 вым—գրգռարայր
 война—կռիվ գոյի
 драка—գովում են
 латы—գովի շոր
 лад—բաղնիք
 мир—հաշտութիւն
 рад—ուրայիւ
 тать—կող (գող՝ Ս. Ս.)
 дира—ծակ
 лить—սփռել
 варить—կփել

печь—խոզոր
 пол—գալի ծառիւք
 под—տակ
 над—վերայ
 без—առանձին
 беда—պատժում
 победа—ախտել
 бел—ջերմար
 был—էնտեղ
 лед—սառց
 бить—թակել
 кит—կեղի ձուկն
 кадь—կուժ
 пал—վերէնկէց
 пар—տաքութիւն բուշ
 бы—մի
 бе(з)—առանց
 благ—վաղ
 двор—տուն
 вопль—ուռ
 ось—կարելի է
 во—գարմանք
 вей, вся—փշիւ փշիւն
 иди—գնա
 нго—ծանրութիւն
 или—քեզ
 им—նոցայ
 один—միւ
 два—երկու
 три—երեք
 четыре—չորս
 пять—հինգ
 шесть—վեց
 семь—օխտն
 восемь—ութն
 девять—ինն
 десять—տասն
 перец—տախտեղ
 масло—եղ
 уксус—բացաղ
 гвоздичные головки—մի-
 խաղի գլուխ
 сосновые
 шишки—լամի ծառի բար
 птица—թռչուն
 перепел—լոռ
 кокушка—կուկու
 тетерев—գողայգու
 ворона—այլուկաժ
 грач—սեակաժ
 журавль—տունայ
 сокол—խոշոր
 ястреб—գարշիկ
 коршун—չափ յգան
 скворец—սերակ

рябчик—չիւ
 воробей—ծիւ
 летучая мышь—բլերգուն
 մուր թվաճոր
 тресучка—գոյցնոյ ծիւ
 թռչուն
 синичка—
 орел—սաժիվ
 баба птица—բլղաղան
 соловей—պելլուք
 лебедь—ախուր
 бурая лошадь—բուրեն
 ձի
 спотыкливая лошадь—
 պոտկութիւն ձի
 рыжая лошадь—պաժ
 կարմիր ձի
 беиеная которая
 скидывает лошадь—խու-
 լու ձի
 лисица—աղվեղ
 заяц—լաղրաւակ
 обезьяна—միմուս
 козел—էծ
 куница—գաղաժայ
 горносталь—կալկուն
 ласточка—ձրձանիք
 лягушка—կորզուն
 черепаха—թոպաղա
 выдра—տակաժ
 жаба—կուլպազու
 жук—տիպուղ
 блатя—լու
 клоп—թեւել ոչիւ
 моль—ցեղ
 паук—չնշուի որդնի
 бабочка—պէպէլկ
 муха—խան խան
 овод—կուժեղ
 пчела—մեղրի ձան
 пиявица—տոլուկ
 черви—որդնուք
 осетр—սեռուն տարնու
 ձուկ
 щука—չոռան ձուռ
 судак—պերճ ձուռն է
 лещ—տափակ ձուկն է
 карась—գեղին ձուռ
 линь—սեվ ձուռն է
 стерлядь—չափայ ձուռն է
 севрюга—քրնգեք ձեռ
 ձուռն է
 белуга—պելուք ձուկն է
 окунь—թենն կարմիր
 ձուկն է

сорога—չերմակ ծուկն է
 яз—փշավոր ծուկն է
 белая (белуга)—ջերմակ
 ծուկն է
 красная—կարմիր ծուկն է
 головль—
 рак—քառայանկ
 колок—Թոռ ծառեր
 куст—թուղ կրմաք ծառեր

сосна—չամի փէդ
 ель—չամի եղայլի փէդ
 береза—չերմակ փէդ
 липа—ուրի ծառ
 ильм—
 клен—դիրք փէտ
 осина—
 вязь—
 елха—
 ива—ծառզառուրի ծառ

малина—
 клубника—ժարձղլի
 земляника—
 костяника—
 вишня—ալպալու
 смородина—
 ежевика—մուշ
 шиповичные ягоды—փա-
 բենի ծառ
 торн—կոշկամ

Ամենամազորեսային հայացքն իսկ բավական է ասելու, որ դա բառիս
 իսկական մտքով բառարան չէ. այլ—բառաթարգմանության կամ մեկնաբա-
 նության խեղճ փորձ, ոչ ավելին: Առատաստու սաաարման հանդամանք-
 ներն ինքնին պերճախոս ապացույց են մեր այս ուսահաաության: Մի կողմ
 թողնելով այն, թե Ուֆայի փոխարքայության դուխ կանգնած կվաշին-
 Սամարինը ըսչրց դրդված հատկապես ուսում է առնորի համար Օրեն-
 բուրգում դանվող զգարեցի քաղքենի հայ Ռախել Դավիդովիչ Խալխասովին»,
 որ սա հանձն առնի թարգմանել մեզ արդեն հայտնի բառացուցանո. այնու-
 առնայնիվ փաստը մնում է փաստ, որ միանգամայն պաասահական մարդիկ
 ձեռնարկել են այդ դործը և, իհարկե, ավելին չէին կարող անել, քան
 այն, ինչ հասել է մեզ: